

Från grottmålningar till statusporträtt

Läkare i konsten

Människan har i alla tider haft stort intresse för medicinska frågor. Det har satt rika spår i konsthistorien. Förhistoriska grottmålningar, avbildningar av antikens medicingudar, framställningar av den helande Kristus mirakler, berömda målningar av medicinens framsteg och modern tids porträtt av framstående läkare är exempel som visar olika tiders syn på läkaryrket.

Behovet att skapa konst har utvecklats tidigt i människosläktets existens. Den äldsta förhistoriska konst vi känner till är 23 000–35 000 år gammal och förmodligen höjdpunkten i en lång utveckling.

Konstnärer de första medicinmännen

De första konstnärerna var troligen schamaner och trollkarlar, vilka ansågs ha gudomlig inspiration och kraft med vilken de kunde tränga ner i det undermedvetna under ett transartat tillstånd. De återgav sina upplevelser i olika konstformer. Med hjälp av visuella symboler kunde de uttrycka sådant som annars var omöjligt att meddela. Förmågan att uppleva det okända gav dem kontroll över människans och naturens dolda kraft, och de uppfattades som de första medicinmännen i tidiga kulturer. De tillskrevs magiska krafter med botande syfte, men de praktiserade inte medicin i den vanliga bemärkelsen.

Man kan anta att den bild av trollkarlar, medicinmän och regnmakare som mötte europén bland indianerna i Amerika och bland svarta i Afrika, när de olika kulturerna möttes för första gången, i stora drag motsvarar bilden av schamanerna och trollkarlarna i paleolitisk och troligen även i neolitisk tid. De var bemålade, bar djurmasker, djurmantlar,

amuletter och fetischer som uttryck för den imiterande magin. Bilderna från den här tiden var ofta avsedda att ge skydd mot sjukdomar och fara. Man avbildade personer som ansågs ha framkallat sjukdom, stack nålar i bilden, brände eller stympade den.

I en paleolitisk målning från Pech-Merlegrottan finns exempel på sådan primitiv, preventiv medicin i form av siluetter av händer ovanför spräckliga hästar som kan vara avsedda att avvärja den onda ögat.

Antikens medicingudar ersatte magikerna

Det är en vanlig uppfattning i Västerlandet att tidigare magi och mysticism inom läkekonsten övergick till mer rationell medicin genom det grekiska inflytandet på vår kultur. Inflytandet av de tidiga medicinska Medelhavsgudarna, Imhotep och Asklepios, motsäger dock denna uppfattning. Den förgängliga människan kan åtminstone tillfälligt låna makt från verkliga gudar för att motverka, mildra eller försena döden. Dessa antikens medicingudar presenteras ofta i form av heroiska sago-gestalter.

I berättelsen om Asklepios behöver förgängligheten en gudalik läkande makt, en makt grundad på strikt observans av tabun och bifall. Asklepios återuppväcker den döde, och överskrider därmed klart gränsen för mänskliga medicinska möjligheter, en gräns som man senare endast tillåter en Kristusperson att passera.

Så snart berättelsen talar om människans begränsningar och mänskliga strävanden signalerar detta inte endast läkarens begynnande betydelse utan även skälet till att så många anser att vi med den grekiska antiken genom Hippokrates först skymtar födelsen av medicinsk vetenskap: det moderna Västerlandets önskan att kontrollera naturen. Från den grekiska antiken finns reliefer föreställande Asklepios med symbolattribut i form av en orm och ibland en sköld. I en relief av Thrasymedes håller guden en ringlande orm i sin högra hand som symbol för helande kraft. Asklepios finns också avbildad med ormar tillsammans med sin dotter Hygieia.

Bild 1. En berömd romersk fresk från första århundradet e Kr skildrar verklighetstroget hur en fältskär med en lång tång tar bort ett pilhuvud från trojanen Aeneas lår.

Den medicinska verksamheten finns avbildad på reliefer i Asklepios tempel i Epidauros.

Tecken på läkarens tilltagande status är de stelar och reliefer daterade från och med fjärde århundradet f Kr som föreställer läkare mottagande patienter, med kirurgiska instrument och en orm, t ex i ett träd, som läkarsymboler. Fältskärer som tar hand om skadade i Trojanska kriget kan ses på grekisk keramik (Bild 1).

I litteraturen under antiken före gre-

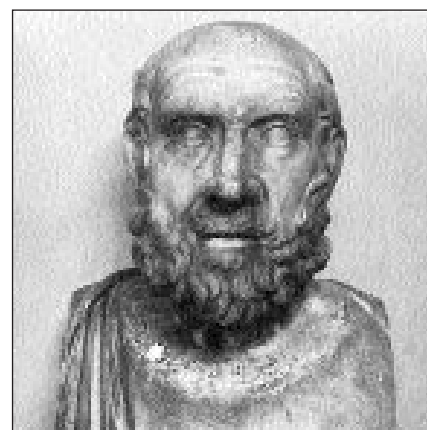

Bild 2. Hippokrates. Romersk byst med realistiskt ansikte från andra århundradet f Kr.

Författare

ERIK VINNARS

professor emeritus, Danderyd.

Bild 3. Kristus botar lepra och utför andra helande mirakler, 1020–1030. Handskriftsillustration ur Codex Aureus Epternacensis.

Bild 4. Målning från omkring 1500 visande Cosmos och Damians bentransplantation. Det för oss moderna människor lustiga i bilden är att man transplanterar ett mörkt ben från en mor på en vit man som fått sitt ben amputerat på grund av en malign process.

kisk tid finns många berättelser om läkekonstens betydelse, men dessa åter speglas sällan i konsten. Däremot på egyptiska väggmålningar och reliefer eller på stelar finns beskrivningar av sjukdomar som polio och lepra samt av kirurgiska ingrepp, t ex omskärelse.

Hippokrates avbildades långt in i kristen tid

Hippokrates, läkekonstens fader, är värd ett eget avsnitt i en skildring av läkare i konsten. Han finns representerad med en romersk byst med realistiskt ansikte från andra århundradet f Kr (Bild 2). Då han levde i femte århundradet f Kr kan man ifrågasätta hur verklighetstrogen avbildningen är, snarare är det en idealbild liksom de avbildningar man sett av honom på bevarade kopior av grekiska och romerska byster.

Inom bysantinsk konst återkommer Hippokrates, men då som en kristen person. Han finns avbildad i en bysantinsk handskrift från 1000-talet sittande på en karmstol med ett bokuppslag med sin mest berömda aforism som text: »Livet är kort, konsten är lång». Hippokrates ed finns utgiven i form av ett kors i en bysantinsk handskrift från 1100-talet. Som exempel på medeltida, inte alltid rätta, tidsperspektiv kan nämnas att det i Italien finns en fresk från 1200-talet som beskriver en diskussion mellan Hippokrates och Galenos, trots en tids-

skillnad på ca 500 år i deras levnad. Galenos teori om de fyra kroppsvätskorna och deras betydelse för personligheten, sangvinisk, flegmatisk, kolerisk och melankolisk, finns för övrigt illustrerade i en handskrift från 1472.

Kristus den store läkaren i medeltida konst

Efter kristendomens seger upphör i stort den romerska målartraditionen, och det är först genom pannåmåleriet och ikonografin i det bysantinska riket och i illustreringen av olika handskrifter som läkaren åter omfattas i konsten. Under mitten av medeltiden återkommer läkaren i sina olika roller även i Västerlandet. Den store läkaren som ständigt återkommer i den medeltida konsten är Kristus. Han avbildas i reliefer och bokillustrationer, alltid med en korskorona. I regel är det Kristus helande mirakler som illustreras, såsom botande av lepra, förlamning, blindhet eller återuppväckande av döda (Bild 3). Han använde specifika metoder som visar ett intressant släktskap med den primitiva medicinen. Han skapade en medicinsk kult genom att föra sina tankar vidare till lärjungarna. I mycket påminner han om antikens medicinska gudar i sin gärning.

Man fortsätter att i målningar beskriva Kristus helande insatser även under renässansen och barocken. Den djupt

religiöse Rafael t ex beskriver i sin sista målning från 1517 hur en epileptiker botas, och naturligtvis är det den helande Kristus som utför underverket.

Kristus helande insatser går vidare i medeltidens helgondyrkan. I en illustrativ swabisk målning från omkring 1500 utförde de heliga Cosmos och Damian en bentransplantation (Bild 4). Cosmos och Damian var tvillingbröder från 300-talet e Kr som blev läkare och utförde helande läkekonst utan att ta betalt av patienterna. I de religiösa förföljelserna under kejsare Diocletianus blev bröderna gripna och halshuggna. De blev senare skyddshelgon för kirurger och farmaceuter. Mer logiskt hade varit att de blivit skyddshelgon för transplantationskirurger. Motivet med bentransplantationen förekommer även i andra medeltida målningar.

Andra skyddshelgon som finns avmålade är S:t Lucia för de blinda, S:t Rochus och S:t Sebastian för de pestsmittade, S:t Jakob för de spetälskesjuka för att nämna några. Även biskopar tillskrevs helande egenskaper i konsten.

Pesten och dissektioner två populära motiv

Två medicinska motiv förekommer flitigt i konsten, huvudsakligen inom måleriet, under sen medeltid. Det ena är pesten, vars fruktansvärda härjningar under 1300- och 1400-talen beskrivs i

Bild 5. Rembrandt »Anatomilektion av dr Nicolaes Tulp», 1632.

Bild 7. David Tenier d y. »The village doctor». Den sjuke bondens urin undersöks olycksbådande av en pompös läkare med allvarlig min för att imponera på den räddde patienten. Läkaren framställs så att åskådaren skall få intrycket att en stor diagnostisk handling utförs.

dramatiska och realistiska målningar med massdöd som tema. Man skildrar läkare som undersöker pestsmittade hållandes en impregnerad svamp för näsan eller med speciella dräkter täckande huvudet som skydd mot smittan.

Det andra är anatomiska dissektioner som skildras under renässansen och in i barocken. Rembrandts »Anatomilektion av Dr Nicolaes Tulp» från 1632 är den mest berömda, även om den inte anses tillhöra Rembrandts bättre målningar (Bild 5). Renässansens viktiga medicinska auktoriteter Paracelsus, Vesalius och Paré har avbildats. Paracelsus regler för sjuka beskrivs i ett träsnitt från 1500-talet, där budskapet för att patienten skall förmås till vila och ges hälsosam diet lyder: »God medicin med dålig vård och god vård med dålig medicin är lika värdelös». Också hans teorier om himlakropparnas inverkan på sårsläkning och betydelsen av urinens färg finns illustrerade. Vesalius anatomierfarenheter har tecknats av bl a van Calcar, och före Vesalius tid var Galenos anatomiska kunskaper, som byggde på djurdissektioner, förhärskande.

Rikligt illustrerade läroböcker gavs ut av bl a Paré. Här måste Leonardo da Vincis berömda anatomiska teckningar nämnas, även om de inte direkt hör till läkekonsten utan därför att de tillhör högrenässansens konstnärliga höjdpunkter. En annan konstnär inte att förglömma är Albrecht Dürer, som i sina berömda träsnitt använt olika sjukdomsmotiv.

Barberare och kirurger tillhörde samma yrkeskår

Under 1500-talet skildras i blyerts- och bläckteckningar med vattenfärg ingrepp som uretrakateterisering och borttagande av blåssten genom perineumincision, benamputationer m m. I alla dessa teckningar är operatören klädd i kort jacka. Barberare och kirurger, som

tillhörde samma grupp, bar korta rockar medan universitetsutbildade läkare bar långa.

Renässansmålaren Hans Holbein d y har i en målning från 1541 skildrat den historiska händelse i brittisk kirurgi då Henrik VIII överlämnade en akt som förädlade barberare och kirurger i ett sällskap. Tiden var ännu inte mogen för att erkänna kirurger som läkare.

Medicinska verklighetsbilder under 1600-talet

Under 1600-talet ökar antalet illustrationer i handböcker till medicinska upptäckter, t ex Harveys De Motu Cordis, Cartesius perceptionsteori och, inte minst, vår egen Rudbecks upptäckter. Alkemisten, som blivit en viktig veten-

Bild 6. Mieris d ä. »Läkarbesök», 1657.

Läkarbesök var ett omtyckt motiv för flamländska och holländska målare under 1600-talet. Inte sällan är patienten en ung kvinna som kärlekskrant beundrar den vise läkaren. Ibland tar doktorn pulsen, som tillsammans med urinskådandet blivit ett viktigt diagnostikum.

skapsman, är ofta läkare och avbildas i etsningar och träsnitt. Man fortsätter att skildra aktiva läkarinsatser som åderlåtning, punktion av abcesser och uretrakateterisering.

Att framställa läkare i olika funktioner blev under högharocken en vanlig genre företrädd av framträdande flamländska och holländska målare (Bild 6). Urinskådande som ett diagnostikum förekommer ofta. David Tenier d y, som var gift med en dotterdotter till Peter Brueghel, målar ögonblicksbilder av verkligheten. I målningen »The village doctor» skildras hur en sjuk bonde lever (Bild 7).

Trots att Galenos redan under andra århundradet e Kr hade rekommenderat att urinen skulle undersökas för att spåra en sjukdom, var det inte förrän under 1200-talet som läkare började skriva om det. Vattenkastning och urin undersöktes med en ändlös variation av medicinska tillämpningar, av vilka nästan inga var av något värde. Färgen på urinen tillmättes stor betydelse. Urinflaskan blev en populär symbol för den medicinska professionen, trots att bedömningen av dess innehåll tycks ha stått i omvänd proportion till ärligheten och kunskaperna hos läkaren. Vid dålig prognos vändes uringlasets upp och ner. Så småningom avslöjades urinskådandet som humbug.

Ett indirekt bevis på att de begynnande naturvetenskapliga landvinningarna ännu inte slagit igenom och på att de galeniska teorierna fortfarande var förhärskande är att 1600-talets häxprocesser framställs i konsten.

Ett annat bildtema är motsättningar mellan läkare och apotekare. Ofta gick patienten till ett apotek och lät sig

Bild 8. William Hogarth. Medicinsk satir från 1700-talets England (1743). Dottern har sålts till den syfilitiske ädlingen, som sitter med en burk antisifilispiller mellan benen. De svarta prickarna symboliserar syfilis.

undersökas av apotekaren, som också skrev ut recept, något som naturligtvis irriterade läkarkåren.

Förlöjligande av läkare i 1700-talskonsten

Under rokokotiden på 1700-talet, tillkommer ett nytt motiv, nämligen driften med läkare. Läkare framställs som kvacksalvare som man inte kan ta på allvar. Molière hade redan på 1600-talet börjat skriva sina läkarkritiska verk, och lavemangssprutan blir under den här tiden en förlöjligande läkar-symbol. Företrädare för den här genren var de engelska målarna William Ho-

Bild 9. Robert Hinckleys. »Den första operationen under eternarkos», 1882. Operationen skedde i Boston 846 och utfördes av den berömde Harvardkirurgen Dr John Collins Warren. William Thomas Green Morton med den första eternarkosapparaten intar en dominerande plats i tavlan. Operationen sker fortfarande utan antiseptisk teknik.

Bild 10. Thomas Eakins. »The Gross clinic», 1875. Professor Gross i Philadelphia i en ordinär svart arbetsrock med oskyddade blodiga händer i såret.

garth (Bild 8) och, något senare, Thomas Rowlandson, som med stor humor målade drastiska parodier på läkare i yrkesutövande situationer.

Även franska och italienska parodier förekommer. Burleska anatomilektioner illustreras liksom liktjuvar stjälandes lik på kyrkogården för att sälja till anatomiskolor. Också kringresande tandläkare, som ännu inte accepteras som läkekonstens utövare, skildras som skojare.

1800-talets medicinska framsteg illustreras

I etsningar av inte särskilt hög klass illustreras under 1800-talet tidens medicinska framsteg, t ex narkosen, antiseptiken, kirurgiska ingrepp, magnetismens och hypnosens dramatiska effekter. Det var under den här tiden som fotograferingen slog igenom och började konkurrera med illustrationskonsten. Den första operationen under eternarkos finns avbildad både fotografiskt och i en stor målning av Robert Hinckley från slutet av seklet. Målningen visar att det fortfarande görs förnämlig konst (Bild 9).

Amerikas alltmer dominerande ställning inom medicinen återspeglas i konsten. I Thomas Eakins mästerverk »The Gross clinic» från 1875 visas professor Gross i Philadelphia tillsammans med sina assistenter och anestesiologyn som ger öppen eternarkos (Bild 10). Kirurgen, en osteomyelitoperation, sker helt osterilt. Utan Eakins vetskap var den här målningen medicinhistorisk. Den brittiske kirurgen Joseph Lister hade nio år tidigare påvisat att luftburna bakterier orsakade sårinfektioner. Gross vägrade att acceptera Listers te-

Bild 11. John Singer Sargent. »The four doctors», 1902. Läkarna är William Welch, patologiprofessor och dean; William Halstad, kirurgiprofessor; William Osler, medicinprofessor, och Howard Kelly, gynekologiprofessor.

Bild 13. Francisco Goya. »Diphtheria», 1802–1812. Läkaren försöker troligen ta bort differimembran och därigenom lätta på pojkens andningsobstruktion. Han är tvungen att hålla pojken i ett fast grepp.

ser och fördröjde i kraft av sin auktoritet bakterieteoriens tillämpning i USA.

1889 målade Eakins »The Agnew clinic». Dr Agnew var lärare och kirurg vid universitetet i Pennsylvania. Även på denna målning sker operationen i eternarkos med utan aseptik samt med många åskådare. En annan prestigefylld amerikansk målning, John Singer Sargents »The four doctors» från 1902 visas hur viktigt USA blivit (Bild 11). I målningen från Johns Hopkins-universitetet framställs magnifikt i full akademisk utstyrsel fyra ledande amerikanska akademiker.

Den mest berömda målningen från slutet av seklet är »The doctor» av Sir Luke Fildes. I denna underbara målning i realistisk stil ser man en läkare som hjälplöst sitter vid ett barns dödsbädd

Bild 12. Sir Luke Fildes. »The doctor», 1891. Läkaren iakttar barnet i tänkarpose. Ljuset faller från en fotogenlampa på läkarens och barnets ansikten i bästa Rembrandtstil.

Bild 14. Otto Dix. »Dr Mayer-Hermann», 1926.

Bild 15. Hilding Linnqvist. »Sjukhussal II», 1920.

utan möjligheter till aktiv hjälp (Bild 12). I USA har miljontals tryck gjorts av målningen, till och med som frimärke.

En annan sida i amerikansk konst med läkarmotiv är framställningarna av läkarbesök av landsortsdoktorer i mer romantisk stil utan något egentligt budskap. Även braskande annonser av läkare med undermediciner förekommer. Dessa skiljer läkare hade i regel ingen medicinsk utbildning. Ironiska målningar av läkekonsten fortsätter under 1800-talet, särskilt vaccineringen med kokoppor illustreras rikligt i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Ofta vanställs patienten i groteska former med utslag av koppor över hela kroppen eller med utväxt av koextremiteter eller andra koorgan.

En viktig och förmodligen verklig-hetstrogen målning finns av Francisco Goya från början av seklet, där en läkare med två oskyddade fingrar undersöker svalget på en pojke (Bild 13).

Modern tids porträttmåleri speglar läkarens höga status

När vi kommer in i mer modern tid blir framställningarna av läkarens yrkesroll alltmer sällsynta i konsten. Vad

man kan lägga märke till i det fåtal målningar som finns är att det nu tillkommer nya attribut som den vita läkarrocken, stetoskopet och senare pannspegeln. Otto Dix har målat ett ironiskt porträtt av en berömd läkare på 1920-talet (Bild 14). Hilding Linnqvists naivistiska målning från 1920 beskriver en sjukhusrond är ett annat exempel på modern läkarkonst (Bild 15). Inom porträttmåleriet hittar man under 1800- och 1900-talen en väsentlig del av målningarna av läkare. Ofta har framstående konstnärer anlitats för att avbilda berömda läkare vid berömda medicinska institutioner.

Referenser

- Janson HW. Konsten. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1988.
 Inglis B. Läkekonsten genom tiderna. Stockholm: Bonniers, 1966.
 Nuland SB. Medicine. The art of healing. New York: Hugh Lauter Levin Associates, Inc, 1992.
 Carmichael AC, Rutzan M, eds. Medicine. A treasury of art and literature. New York: Macmillan publishing. Company, 1991.
 Lyons AS, Petrucelli RJ. Medicine. An illustrated history. New York: Abradale Press. Harry N Abrams, Inc Publishers, 1987.